

STM 1961

Ferdinand Zellbell d. ä.

Liv och verk

Av Gösta Morin

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

Ferdinand Zellbell d. ä.

LIV OCH VERK

AV GÖSTA MORIN

I

Ferdinand Zellbell d. ä. var utan gensägelse en av de märkligaste svenska kyrkomusikerna under 1700-talets förra hälft: framstående orgelspelare, koralboksförfattare och författare av två musikteoretiska arbeten. Då en sammanfattande framställning av hans liv och verk hittills saknats, har det synt mig motiverat att ge en bild härav, även om några dunkla punkter återstår att klarlägga.

Zellbell härstammade från Tyskland, varifrån hans farfader i början av 1600-talet inflyttade till Sverige, kom »til Torsön att läsa för barn, sist Tullskrifvare vid Brattfors sist borgare i Philipstad».¹ Sonen Ferdinand[er] flyttade till Uppsala, blev bagare och utsågs 1694 till (illiterat) rådman. Av dennes fem barn blev sonen Ferdinand den »veterligen förste musikern i släkten».¹

I Abraham Abrahamsson Hülphers omfattande manuskriptsamling i Västerås stifts- och landsbibliotek finns ett brev från Ferdinand Zellbell d. y. dagtecknat i Stockholm den 27 februari 1772, där han i ett P. S. lämnar följande upplysningar om sin far och släkt:

»Min Sal: Far, war född i Upsala år 1689 har aldrig varit utom Rike. Han blef 1716 organist i St Maria och 1717 org: i Storkyrkan, sedan han förut i 3de år varit vice Directeur wid Kongl. Acad. i Upsala. Min FarFar war Bagare och Rådman i Upsala, således äfwen swenske född, men Dess Far war ifrån Zelle i Lüneburg och kom till Sverige i Konung Gustaf Adolphs tid. Min FarBror, Anders Zellbell war Directeur wid Upsala Academie hwar under och efter Min Sal: Fader kom, som sedan quitterade Directeurs Syslan och begaf sig hit, då Proffessor Burman emottog Directeurs Syslan.»²

I samma handskriftsvolym och under rubriken »IXe Afdelningen om Musiken i Sverige i synnerhet, särdeles den Politiska den i verdsligt bruk» (blad 162—165) finnes följande anteckning om Zellbell d. ä. (blad 165 recto f.):³

¹ Ellika Haeger, Anteckningar om Ferdinand Zellbell d. y. och hans vokalmusik. STM 1952 s. 60.

² Cb2.

»Zellbells Temp[eratura Tonorum] utkom 1740 om stämning av Instrument. . . Med Konung Fredrich skola åtskillige Hofmusikanter inkomit till Sverige, hvaribland i synnerhet varit en Ferd. Zellbell och Ernst Pape såsom waldthornister. Begge blefvo sedan Organister, den förra i Stockholm, den sednare i Westerås, och hvar på sin ort hållne för Mästare i Konsten. Igenom den förstnämnde har Kyrkomusiken i synnerhet blifvit bragt till mera regelbunden utöfning.»³

Å blad 233 recto finns ytterligare upplysningar och omdömen om Zellbell. På tal om musiklivet i Uppsala skriver författaren att förutom en rad professorer som »inom 70 år bidragit til Kyrkomusikens uphielpande, hvaraf Burman bör nämnas» bör man också komma ihåg Ferdinand Zellbell, som 1716 blev »organist i Maria och 1717 i Stockholms Storkyrkio och har oagtat han ej varit utom Riket blifvit hedrad såsom sin tids störste orgverk spelare, och den, hvilken upöfvat många lärlingar i konsten, som blifvit kringsspridde i Riket och med organist syslor försede. Denne Zellbell var i 3 år vice Directeur vid Upsala Capell, hvilken ord: sysla dess Broder And. Zellbell inehaft.»

Ovan återgivna utdrag ur Zellbell d. y:s brev till Hülphers är ett ganska magert aktstycke och syns också innehålla några felaktiga eller åtminstone tvivelaktiga uppgifter. Några värdeomdömen om faderns musikaliska insats skall man kanske inte vänta sig, men flera fakta saknas. Man får ingen upplysning om vem som varit hans musikaliska vägledare, det nämns inte heller något om hans koralboksarbete och om hans skriftställarverksamhet på musikaliskt område.

Musiklivet i Uppsala vid den nu aktuella tiden, dvs. under 1600-talets senare decennier och 1700-talets två första, har behandlats av bl. a. Tobias Norlind i »Kult och konst» 1908 och av Carl-Allan Moberg i MIGM 1929—30.⁴ Den impulsgevande och ledande gestalten i stadens musikliv var Olof Rudbeck d. ä., som alltsedan sitt tillträde som rektor vid universitetet 1661 och till sin död 1702 var den entusiastiske musikfrämjaren, bl. a. grundaren av det akademiska kapellet. Vid hans sida stod Harald Vallerius, vilken 1676 blev domkyrkoorganist och »rector cantus», dvs. director musices vid uni-

³ De uppgifter, som här lämnats om tiden för Zellbells ankomst till Sverige och att han skulle ha varit valthornist, är felaktiga.

⁴ Musiken i Uppsala under 1600-talet resp. Musik und Musikwissenschaft an den schwedischen Universität 1—2. — Även: C.-A. Moberg, Olof Rudbeck d. ä. och musiken (Rudbecksstudier. Festskr. 1930), dens., Från kyrko- och hovmusik till offentlig konsert (UUÅ 1942: 5) och T. Norlind, Från Tyska kyrkans glansdagar 3 (1945).

versitetet och som ända till sin död 1716 verksamt bidrog till musiklivets förkovran. Han har nämnts som en ytterst nitisk och skicklig musiklehrare, en av de bästa universitetet ägt. Efter Vallerius' utnämning till ordinarie professor i matematik 1690 erhöll Christian Zellinger den 18 mars 1691 fullmakt som »rector cantus» vid universitetet och förenade därmed tjänsten som domkyrkoorganist. Det praktiska musiklivet led emellertid ett svårt avbräck vid Uppsala stads brand 1702 och genom Rudbeck d. ä:s död samma år. — Även på musikvetenskapligt område betecknade den här behandlade perioden en blomstringstid, inom vilken talrika avhandlingar av musikvetenskaplig karaktär ventilerades.

Det är i denna av varmt musikintresse präglade miljö som Zellbell växte upp och fick sin utbildning. Uppgifter saknas om vem som varit hans lärare, men förmodligen har det varit Zellinger, kanske också till en del Vallerius. Att Zellinger var en god musiker omnämns i flera sammanhang och framgår också av Johann Matthesons omdöme om honom i »Grundlage einer Ehren-Pforte . . .» (1740) s. 401: »ein sehr geschickter und gelehrter Musicus zu seiner Zeit ist des berühmten schwedischen Professors, Erich Burmanns, Lehrmeister gewesen . . .». Man får alltså anta att Zellbell här i Uppsala fått en för den tiden gedigen musikalisk utbildning och att han också tidigt visade stora musikaliska anlag. Enligt Zellbell d. y:s här citerade data om sin far skulle Zellbell under 3 år närmast före sin överflyttning till Stockholm ha varit »vice Directeur wid Kongl. Acad. i Upsala», där en broder till honom, Anders, också skulle ha verkat. En annan sagesman uppger, att Zellbell under 3 år varit »vice Directeur vid Upsala Capell, hvilken ord: sysla dess Broder And. Zellbell inehaft». Zellbell skulle i så fall vid tillträdet av tjänsten ha varit omkr. 23 år. Det måste här vara fråga om director musicesbefattningen, men något belägg för att Zellbell eller hans bror skulle ha innehaft denna syssla har jag ej lyckats finna.⁵ Zellinger kvarstod till sin död den 6 oktober 1718;⁶ Eric Burman blev 1719 hans efterträdare. Det troliga är väl att Zellbell helt enkelt vikarierat för Zellinger, då den sistnämnde ibland tycks ha fört ett ganska oregelbundet liv och även uteblivit från sin tjänst.

År 1715 finner vi Zellbell i Stockholm i Kungl. Hovkapellet på

⁵ I det av K. E. Colliander 1931 utgivna registret till C. Annerstedt, Uppsala universitetets historia 1—3 jämte Bih. 1—5 (1877—1914) finnes inte någon Zellbell upptagen.

⁶ Dödsår och -dag enl. uppgifter från Landsarkivet i Uppsala ur Uppsala domkyrkoförsamlings döds- och begravningsbok för år 1718.

vars stat han är uppförd till sin död 1765. Beträffande hans verksamhet där har Ingmar Bengtsson välvilligt ställt visst material ur »Hof Statz Cassa Räkenskaper» i Slottsarkivet till mitt förfogande. Bengtsson anser att Zellbell fungerat som klaverist (generalbassspelar) och kontrabassist, det sistnämnda fotat på en uppgift i Hülpherska manuskriptsamlingen (Cb2).⁷ Hur länge han i realiteten tjänstgjorde i hovkapellet är inte till fullo klarlagt. Redan den 10 december 1751 anges i ovan nämnda räkenskaper att Zellbell »måtte för sin ålder få afsked, men dock behålla lönen».

Som kyrkomusiker (organist) i Stockholm erhöll Zellbell först anställning i Maria Magdalena församling. I kyrkorådets protokoll för den 4 oktober 1716 meddelades att dåvarande organisten Axel Montan ämnade söka motsvarande tjänst i Karlstad, där han dessutom skulle få »en annan beställning uti Gymnasie».⁸ Och till dennes efterträdare i Maria nämns på rekommendation av ingen mindre än Andreas von Düben Zellbell, »som skule wara den snabbaste av Musicanterne i Cappellet». Den 7 januari 1717, sedan Zellbell under »Julhelgen giordt prof med spelande på orgwärket och församlingen funnit sit goda nöje af hans opwackning» utnämndes han till organist. Men tjänsten där blev inte långvarig; redan i kyrkorådets protokoll för den 3 september 1717 meddelades att »Organisten Zellbell söker at succedera afl. Organisten Dijkman wid Storkyrko och lærer ofelbart winna sin ansökning» och i protokollet för den 22 samma månad att han tagit och beviljats afsked.⁹ Emellertid utkvitterade han den 17 december 1717 lön även för det fjärde kvartalet, varför han tydligen kvarstått till årets slut.⁹

När Zellbell tillträdde befattningen vid Storkyrkan kan inte med säkerhet anges, då kyrkorådets protokoll åren 1716—1738 är försvunna. Troligen skedde det redan i början av år 1718, ehuru utan lön, då Ludert Dijkmans änka under hela 1718, som nådår, uppbar mannens lön.¹⁰ Zellbell utkvitterade sin lön första gången den 23 mars 1719.¹¹

Förutom själva organistsysslan ålåg det honom att svara för den speciella musik, som brukade förekomma vid de kyrkliga högtiderna

eller för att celebrera tilldragelser inom den kungliga familjen. Ofta var det dock endast fråga om att engagera några trumpetare och pukslagare, som från kyrktornet eller i kyrkan förhöjde högtidligheten. Men musik i större sammanhang förekom också. I församlingens räkenskapsbok för 1721 nämns att man inte bara vid högmässan den 20 mars »giorde en härlig och liufig Musique af Puka och Trompeter ock åtskillige andre Instrumenter utan ock om aftonen wid Illuminationen der kl. 8 samt 12 om Natten» för vilken Zellbell utkvitterade 400 Rdr.¹² Den 26 september 1725 »då höga öfwerheten» bevistade högmässan medverkade »Kongl. Capellet» under vice kapellmästaren Johan Helmich Roman med »vocalisten Witte» och en rad instrumentalister.¹³ Under vissa delar av åren 1732 och 1733 synes Roman ha svarat för musiken, medan Zellbell därefter en följd av år åter står som ensam ansvarig. I december 1745 utkvitterar Ferdinand Zellbell d. y. arvudet för högtidsmusiken,¹⁴ och sedan vid olika tillfällen under åren 1746—53, förutom Zellbell, violoncellisten i hovkapellet Johan Gottfrid Jäger och altviolinisten Friedrich Kuhlau. Som medverkande nämns 1746 också »Concertmästaren Perichoung» (Anton Perichon).¹⁵

Redan år 1746 anhåller Zellbell hos kyrkorådet att sonen Ferdinand skall få bli hans efterträdare som organist i Storkyrkan. I protokollet för den 11 maj d. å. finns antecknat: ». . . i anseende til organisten Zellbells gamla och trogne tjenst samt dess nu mera tilltagande ålder och dennes Perfection i Musiquen hafva honom hos Församlingen recommenderat.»¹⁶

I sin avskedsansökan dagtecknad den 31 mars 1753 och samma dag behandlad av kyrkorådet förnyar Zellbell, åberopande nyssnämnda protokoll, sin anhållan om att sonen måtte utses till hans efterträdare. Han säger om honom: »det han icke allenast här hemma under mitt egit inseende giort gode framsteg utj den saken [musiken], utan ock utrikes, och ehuru ej utan Kostnad bragt sig upp till tämeligen högd, ej allena uti det, som widrörer Organist sysslan i synnerhet, utan ock hwad angår sielfwa composition och Musique i gemen.» Som bevis härför framhåller han att sonen »uti Julii må-

⁷ I ett brev dagt. den 10 januari 1773 från Johan Miklin d. y. till Hülphers säger Miklin att Zellbell d. ä. spelade på »Drottning Cherstes [Kristinas] stora Bass-Viol».

⁸ Stockholms stadsarkiv (SSA). Maria Magdalena församling. Kyrkorådets prot. 1706—1730. K III a: 3.

⁹ SSA. Maria Magdalena församling. Räkenskaper 1717. L I a: 68.

¹⁰ SSA. Storkyrkoförsamlingen. Räkenskaper 1718. L I a: 81.

¹¹ SSA. Storkyrkoförsamlingen. Räkenskaper 1719. L I a: 82.

¹² SSA. Storkyrkoförsamlingen. Räkenskaper 1721. L I a: 84.

¹³ SSA. Storkyrkoförsamlingen. Räkenskaper. L I a: 88. Omnamnt av I. Bengtsson, J. H. Roman och hans instrumentalmusik (1955) s. 31 f., där han också redogör för hovkapellens tjänstgöring vid Storkyrkan.

¹⁴ SSA. Storkyrkoförsamlingen. Räkenskaper 1745. L I a: 108.

¹⁵ SSA. Storkyrkoförsamlingen. Räkenskaper 1746—53. L I a: 109—116.

¹⁶ SSA. Storkyrkoförsamlingen. Kyrkorådets prot. 1746. K III a: 3.

nad 1750, undfeck genom Kongl. Majts nådigste fullmakt Concert mästare Sysslan som Kl: Cappelmästare Character, och lön enär ledighet existerar». I sin avskedsansökan anhåller han också, att om sonen skulle bli utsedd till hans efterträdare denne »får åtniuta hälften af lönen, och jag i min lifstid behålla den andra hälften».¹⁷ — Den 13 maj s. å. beviljades Zellbell avsked och hans son Ferdinand d. y. erhöll fullmakt å tjänsten. Ur protokollet citerar jag:¹⁷

». . . i anseende till dess långlige och trogne dienst den han till församlingens nöje förättat ju måtte förunnas afsked med dess halfwa löhn, åtminstone utj dess lifstid, synnerligen, som sådant ej strider emot för ordningarne, allenast at den som Sysslan sedermera kommer at tiltråda, sig med den andra hälften af löhnen, utj Zellbells lifstid åtnöjer; alldenstund Kyrckans Casa som är utj et ganska swagt tilstånd icke lærer tåla at graveras med någon tilökning för hans efterträdare, . . . »

Zellbell avled den 6 juli 1765 »76 år, 2 månader och 22 dagar gl. av Ålderdoms bräkl.».¹⁸ Någon aktiv fast tjänst hade han då inte innehaft på över 12 år, väl beroende på vacklande hälsa. Han talar själv i sin ovan citerade avskedsansökan från tjänsten vid Storkyrkan om sin höga ålder och sina »aftagande krafter». Detta utesluter givetvis inte att han biträtt sin son i Storkyrkan och även vid vissa tillfällen kan ha deltagit i hovkapellets konserter.

Det allmänna omdömet om Zellbell är i tillgängliga källor alltid mycket positivt. Han var en eftersökt lärare, vilket förutom återgivna citat ur Hülpherska manuskriptsamlingen sedan upprepas i Hülphers »Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter . . . » (1773) s. 105 fotnot 25 och citeras i Johan Hallardts »Tonkonstnärslexikon».¹⁹ Att Zellbell dessutom var en för sin tid synnerligen skicklig orgelspelare har också framgått av här tidigare återgivna yttranden. Som ett ytterligare litet bevis härför kan nämnas att Zellbell 1724 spelade vid invigningen av den då »färdigställda orgeln i Christinae kyrka i Falun».²⁰ Men avsevärt större betydelse har givetvis Romans omdöme om Zellbell som orgelspelare. De hade samarbetat i Storkyrkan och Roman kände också hans övriga musikaliska kvalifikationer från den gemensamma tiden i hovkapellet. — Konsistoriet

¹⁷ SSA. Storkyrkoförsamlingen. Kyrkorådets prot. 1753. K III a: 3.

¹⁸ SSA. Storkyrkoförsamlingen. »Död-Bok». F I a: 2. Zellbells födelsedatum är sålunda den 14 ev. 15 april 1689. Uppsala domkyrkoförsamlings födelseböcker för tiden före 1693 är icke bevarade i Uppsala landsarkiv. — Den av T. Norlind m. fl. uppgivna dödsdagen 6 juni är felaktig.

¹⁹ KMA. Hdskr. 33.

²⁰ Uppgiften hämtad från Hülpherska manuskriptsamlingen. Cd 5.

i Linköpings stift hade i en skrivelse 1758 anhållit att Roman ville besiktiga den nya men omtvistade orgeln i Kisa kyrka i V. Eneby pastorat. På denna anhållan svarar Roman i ett brev till dåvarande domprosten i Linköping, Petrus Filenius, dagt. Haraldsmåla den 1 juni 1758, att han på grund av ohälsa icke kan göra det och föreslår i sitt ställe »den gamla Zelbell». Han säger vidare: »Så bör ock / därtill nämnas Organister, men jag kän- / ner ingen Organist i Sverige, undanta- / gande den gamle Zelbell; de andre, dem jag hört äro Claverister: vil dock härmed / ej hafva nekat, at ju icke til äfentyr, / någon torde finnas, hvars Modestie här- / tils dolt hans Meriter.»²¹

Men Zellbells insats var inte bara den rent praktiskt utövande musikerns, han var också koralboksförfattare, författare av två praktiskt-musikteoretiska arbeten — en generalbaslära och ett arbete om stämning av instrument — och i någon mån också tonsättare. Till detta får jag återkomma i ett andra avsnitt.

²¹ I. Bengtsson, Roman som orgelsakkunnig. STM 1960 s. 111 f.

ZUSAMMENFASSUNG

Ferdinand Zellbell d. Ä. war einer der bemerkenswertesten schwedischen Kirchenmusiker während der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts: bedeutender Orgelspieler, Choralbuchbearbeiter und Verfasser von zwei musiktheoretischen Werken.

Sein Grossvater kam Anfang des 17. Jahrh. von Zelle in Lüneburg nach Schweden; sein Vater war Bäcker und Ratsherr in Uppsala, wo Zellbell am 14., event. 15. April 1689 geboren wurde. Hier erhielt er auch seine musikalische Ausbildung, wahrscheinlich bei dem Domkirchenorganisten und »rector cantus« an der Universität, Christian Zellinger, von dem Mattheson sagt: »ein sehr geschickter und gelehrter Musicus zu seiner Zeit«. Im Jahre 1715 wurde Zellbell in der Königl. Hofkapelle in Stockholm als Generalbassspieler und Kontrabassist angestellt und verblieb dort bis 1751. Ausserdem war er als Organist tätig, 1717 in der Maria Magdalena Gemeinde und 1718—1753 an der Storkyrkan. Zellbell starb am 6. Juli 1765. — Auf Zellbells Schriften wird der Verfasser in einem späteren Artikel zurückkommen.